

ТЕМА № 2. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ЗАКОН

- 1. Поняття кримінального процесуального права.**
- 2. Норми кримінального процесуального права.**
- 3. Джерела кримінального процесуального права України.**
- 4. Межі дії кримінального процесуального законодавства.**

1. ПОНЯТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

Поняття кримінального процесуального права.

Під кримінальним процесуальним правом розуміють самостійну галузь права України, яка регламентує кримінальну процесуальну діяльність. Кримінальне процесуальне право унормовує цю діяльність таким чином, що створюються оптимальні умови для досягнення завдань кримінального провадження. Кримінальне процесуальне право складається із інститутів, які об'єднують однорідні норми, що регламентують окремі сфери кримінального судочинства, наприклад, докази і доказування, запобіжні заходи, слідчі (розшукові) дії, негласні слідчі (розшукові) дії, судовий розгляд, провадження в суді присяжних, провадження у Верховному Суді України і т.п.

Інститути кримінального процесуального права складаються з окремих блоків правових норм, кожний із яких регламентує яку-небудь вузьку ділянку кримінальної процесуальної діяльності (наприклад, окрему слідчу (розшукову) дію, порядок повідомлення про підозру, закриття кримінального провадження і т.п.).

Насамкінець, окремими первісними «кліточками» кримінального процесуального права є його норми, тобто конкретні правила поведінки учасників кримінального провадження.

В юридичній літературі немає однозначного визначення поняття «кримінальне процесуальне право». Зокрема, Ю.М. Грошевий визначає кримінальне процесуальне право як самостійну галузь права, яка має свій предмет правового регулювання (суспільні відносини, які складаються при вирішенні питань про початок кримінального провадження, його розслідуванні, судовому розгляді, а також при виконанні вироку, перевірці його законності та обґрунтованості) та свій специфічний метод правового регулювання (тобто специфічний спосіб юридичного впливу на відповідні суспільні відносини). На його думку, для кримінального процесуального права як галузі публічного права є характерним спеціальний дозвільний тип правового регулювання, в основі якого лежить формула: «дозволено лише те, що прямо передбачено законом». В цьому його корінна відмінність, наприклад, від загального дозвільного типу правового регулювання, в основі якого лежить інша формула: «дозволено все, що не заборонено».

За визначенням М.М. Михеєнка, В.Т. Нора, В.П. Шибіки кримінальне право – це самостійна галузь правової системи, сукупність норм, які регулюють діяльність органів досудового розслідування, прокуратури й суду по розкриттю злочинів, викриттю й покаранню винних, а також права й обов'язки громадян і юридичних осіб, які залучаються до сфери кримінального процесу. Ці норми

встановлені Українською державою з метою захисту правопорядку, кожної людини і юридичних осіб від злочинних посягань, а також для охорони прав і свобод осіб, що беруть участь в кримінальному процесі.

На думку Є.Г. Коваленка, В.Т. Маляренка, кримінальний процесуальний закон – це сукупність процесуальних норм, що регулюють кримінально-процесуальну діяльність і спрямовані на забезпечення виконання завдань кримінального процесу, а також встановлюють порядок реалізації матеріального закону, регулюють правові відносини між учасниками кримінально-процесуальної діяльності, забезпечують охорону прав і свобод громадян, які залучаються до сфери кримінального судочинства.

Норми кримінального процесуального права знаходять своє вираження у статтях кримінального процесуального законодавства, іншими словами, кримінальний процесуальний закон є формою вираження кримінального процесуального права. Це дає можливість стверджувати, що законодавство взаємодіє з правом за принципом єдності форми та змісту. Законодавство є зовнішньою формою вираження права, в нашому випадку – кримінального процесуального права. У свою чергу, право впливає на характер і зміст законодавства, зокрема, кримінального процесуального.

Предметом регулювання кримінально-процесуальних норм є такі суспільні відносини, які не регулюються жодною іншою галуззю права. Це відносини, які складаються в сфері діяльності органів досудового розслідування та прокурора в ході кримінального провадження, а також суду (судді) по розгляду та вирішенню по суті кримінальних справ в суді першої інстанції, їх перегляду в апеляційній та касаційній інстанціях, провадженню за нововиявленими обставинами та виконанню судових рішень.

Іншими словами, предметом регулювання кримінально-процесуального законодавства є ті суспільні відносини, які виникають, існують, змінюються і закінчуються в зв'язку з досудовим розслідуванням та судочинством по конкретних кримінальних провадженнях (кримінальних справах).

Своєрідність методу правового регулювання в цій галузі права проявляється в особливій процедурі – кримінально-процесуальній формі, яка забезпечує режим законності в сфері кримінального судочинства, котрий повинен створювати гарантії правильного в ефективного застосування кримінального закону, а також виступати необхідною гарантією прав особи від свавілля та судових помилок.

Кримінальне процесуальне право є обов'язковим складовим елементом всієї системи права України, її важливою ланкою без якої неможлива ця система. Як і всяка ланка одного ланцюга, вона тісно пов'язана з іншими ланками. Так, зокрема, кримінальне процесуальне право, маючи відносну самостійність, органічно пов'язано з матеріальним кримінальним правом.

Особливість цих двох галузей права полягає в тому, що найменші недоліки, відхилення від конституційних засад, як при правовому регулюванні тих чи інших суспільних відносин, так і при застосуванні правових норм, можуть потягти істотні порушення прав людини.

Характерною властивістю кримінального процесуального права є те, що воно має власний зміст і соціальну цінність.

Для правильного розуміння соціальної сутності кримінальної процесуальної діяльності в правовій, демократичній державі визначальним є визнання принципу зв'язаності держави правами й обов'язками людини й громадянина на конституційному рівні. Досить слушно зазначає професор Ю.М. Грошевий, що визнання невідчужуваності та непорушності прав і свобод людини, усвідомлення приналежності їх людині за самою її природою і відображення цього факту суспільною свідомістю створює передумови для дотримання державою, її органами, службовими особами прав і свобод людини та зв'язаності їх цими правами і свободами.

Основоположним для розуміння сутності правової держави правами та свободами людини і громадянина є положення ч. 1 ст. 3 Конституції України, згідно з яким «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визначаються в Україні найвищою соціальною цінністю».

Кримінальне процесуальне право надає службовим особам та органам держави достатні можливості для розкриття та розслідування кримінальних правопорушень.

З цією метою воно наділяє їх досить широкою компетенцією та допускає застосування багатьох заходів примусового характеру, які забезпечують встановлення істини по кожному факту кримінального правопорушення. В той же час, кримінальне процесуальне право вводить систему гарантій прав підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, інших учасників кримінального провадження, дозволяючи їм відстоювати в ході досудового розслідування та судового провадження свої законні інтереси.

Кримінальне процесуальне право має системоутворюючий характер. В його основні лежать вихідні положення – засади даної суспільної системи, які перетворюються в засади кримінального судочинства, із яких виводяться інститути та норми цієї галузі права. Кримінальне процесуальне право вибудовує в єдину систему стадії кримінального провадження, визначає процесуальні функції та суб'єктів кримінального провадження, які виконують ці функції, урівнює сили обвинувачення та захисту.

Кримінальне процесуальне право є соціально обумовленим. Йому притаманні риси, які характерні суспільству, в якому здійснюється правосуддя. Сьогодні право на захист підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, змагальність сторін кримінального провадження та презумпція невинуватості є необхідними чинниками судочинства, які створюють найбільш сприятливі умови для особи, що захищає в кримінальному провадженні свої права та інтереси.

Значення кримінального процесуального права визначається передусім тим, що воно встановлює ефективний порядок кримінального провадження, забезпечуючи найбільш оптимальні умови для виконання завдань кримінального судочинства, наділяючи органи держави, посадових осіб необхідними повноваженнями, а також створює умови і гарантії, які забезпечують особам, що залучаються до кримінального провадження, захист їх прав, свобод і законних інтересів.

2. НОРМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

Норми кримінального процесуального права.

Як уже зазначалося, кримінальний процесуальний закон є формою вираження кримінального процесуального права. В теорії та слідчій, а також судовій практиці поняття «кримінальний процесуальний закон» вживається неоднозначно. Під ним розуміють як форму правових актів, які містять норми, що регулюють суспільні відносини в сфері кримінального судочинства, так і самі ці норми, система яких утворює кримінальне процесуальне право. Таким чином, поняттям «кримінальний процесуальний закон» позначається форма і зміст кримінального процесуального права, які взяті в органічній єдності.

Досить часто поняття «кримінальний процесуальний закон» застосовується в більш вузькому, строго спеціальному значенні як назва тільки безпосередньо самих нормативних правових актів вищих представницьких органів державної влади, які складають кримінальне процесуальне законодавство. При такому підході кримінальний процесуальний закон в систематизованому вигляді (Кримінальний процесуальний кодекс) є юридичним джерелом, зовнішньою формою кримінального процесуального права, оскільки він являє собою спосіб висловлення зовні та функціонування його норм.

Загальнообов'язкові правила поведінки суб'єктів кримінальної процесуальної діяльності, які закріплені державою та формально визначені в законі, виконання яких забезпечується державною владою, являють собою норми кримінального процесуального права. Як правило, ці загальнообов'язкові правила поведінки виконуються добровільно, але в окремих випадках їх виконання забезпечується силою державного примусу шляхом притягнення до юридичної відповідальності.

Особливістю кримінальної процесуальної діяльності є досить докладна регламентація її нормами кримінального процесуального права. Саме кримінально процесуальні норми – це початкова, визначальна ланка в механізмі кримінального процесуального регулювання. Якщо для багатьох учасників кримінального провадження виконання цих норм є правом, то для органів досудового розслідування, прокуратури та суду, діяльність яких здійснюється у формі застосування кримінальних процесуальних норм, це – державний обов'язок.

Кримінальна процесуальна норма як загальноправова норма характеризується такими ознаками:

1) це загальновизнане правило поведінки, що формулюється державою та має загальнообов'язковий характер (положення норм права повинні сприйматися як безумовна вказівка до дій, що виходять з державних структур, і не підлягають обговоренню або оцінці з приводу їх доцільності чи раціональності);

2) це формально визначене правило поведінки (в нормі закріплюються права й обов'язки учасників кримінального провадження, а також санкції за порушення встановлених норм; приписи норм повинні виконуватися в тому обсязі, в якому вони формально закріплені);

3) це правило поведінки загального характеру (правило поведінки адресовано на конкретній особі, а поширюється на всіх, хто є суб'єктом відносин, що регламентуються нормою права);

4) це правило поведінки, що набуває характеру нормативності у чітко встановленому порядку (норма стає такою тоді, коли вона видається уповноваженим на те органом у межах його компетенції і в межах встановленої процедури, тобто з додержанням порядку розроблення, обговорення, прийняття, набуття чинності, зміни та відміни дії та змісту норм);

5) це правило, дотримання якого забезпечується державою (державою створює реальні умови і засоби, що сприяють безперешкодному дотриманню правил поведінки, а також створюються засоби заохочення, переконання примусу і санкцій за невиконання вимог).

Норми кримінального процесуального права умовно можна поділити на охоронні та регулятивні. Охоронні норми регламентують кримінальну процесуальну відповідальність.

До регулятивних кримінальних процесуальних норм необхідно віднести норми, які безпосередньо регулюють кримінальні процесуальні відносини шляхом надання учасникам провадження прав та покладення на них обов'язків. Чимало регулятивних норм за характером сформульованих у них правил належить до числа зобов'язуючих (імперативних). Разом з тим, кримінальне процесуальне законодавство містить і такі норми, що надають учасникам кримінального провадження права, використання яких залежить від їх бажання.

Отже, видами регулятивних кримінальних процесуальних норм є зобов'язуючі, забороняючі та уповноважуючі норми.

Норми, що зобов'язують, категорично диктують учасникам кримінальної процесуальної діяльності певну поведінку. Наприклад, ч. 2 ст. 20 КПК передбачає: «Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд зобов'язаний роз'яснити підозрюваному, обвинуваченому його права та забезпечити право на кваліфіковану правову допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника».

Норми, що уповноважують, наділяють учасників кримінальної процесуальної діяльності процесуальними правами. Використання їх залежить від розсуду цих учасників. Наприклад, ч. 3 ст. 375 КПК надає право кожному судді з колегії суддів викласти письмово окрему думку, яка не оголошується в судовому засіданні, а приєднується до матеріалів провадження і є відкритою для ознайомлення. Але скористатися цим правом чи ні, вирішують самі судді з числа колегії суддів, які розглядали конкретну кримінальну справу (провадження). Тому норми, що уповноважують, на відміну від зобов'язувальних (імперативних) мають диспозитивний характер.

Норми, що забороняють, зобов'язують учасників кримінальної процесуальної діяльності утримуватися від вчинення певних дій. Наприклад, ч. 2 ст. 11 КПК говорить: «Забороняється під час кримінального провадження піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, провадженню чи покаранню, вдаватися до погроз застосування такого поведження, утримувати особу у принизливих умовах, примушувати до дій, що

принижують її гідність». Заборонювальні норми можна розглядати як різновид зобов'язувальних (імперативних) норм.

За порушення приписів, які містяться в імперативних і заборонювальних нормах, до учасників кримінального провадження можуть бути застосовані санкції: процесуальні, дисциплінарні, адміністративні або кримінальні правові.

Структура кримінальної процесуальної норми не завжди очевидна, але, як і норми інших галузей права, вона складається з трьох частин: гіпотези, диспозиції і санкції. **Гіпотеза** визначає умову, за наявності якої дана норма повинна застосовуватися. **Диспозиція** містить сам припис, правило поведінки. **Санкція** передбачає несприятливі для учасника провадження наслідки, які настають при невиконанні норми.

Гіпотеза і диспозиція кримінальної процесуальної норми визначають умови та правила поведінки учасників кримінального провадження під час виконання процесуальних дій. Вони звичайно формулюються досить чітко в одній статті або її частині (якщо суд виправдав обвинуваченого, який перебував під вартою, то він зобов'язаний негайно звільнити його в залі судового засідання).

Санкції нерідко містяться в інших статтях КПК або в інших законодавчих актах чи формулюються стосовно кількох або багатьох однорідних норм.

Специфіка кримінальних процесуальних норм обумовлює і характер встановлених ними санкцій. До їх числа належать: визнання недійсними результатів процесуальних дій, які здійснені з порушенням процесуальних правил; застосування заходів процесуального примусу до осіб, що порушують процесуальні обов'язки (запобіжні заходи, відсторонення від посади, накладення грошового стягнення, видалення із залу судового засідання тощо); винесення окремих ухвал щодо таких порушень та ін.

Суспільно небезпечні порушення кримінальних процесуальних норм тягнуть за собою поряд з відповідними процесуальними санкціями також відповідальність і за кримінальним законом (завідомо незаконне затримання, привід, домашній арешт, тримання під вартою; притягнення завідомо невинуватого до кримінальної відповідальності та інші злочини проти правосуддя).

На відміну від кримінального закону застосування кримінального процесуального закону за аналогією можливе і необхідне, бо в ньому можуть бути прогалини, хоча кількість їх в міру вдосконалення кримінального процесуального законодавства зменшується. Разом з тим, зважаючи на складність і різноманітність суспільних відносин, а також ситуацій, які виникають в ході кримінальної процесуальної діяльності, усунути їх зовсім і створити ідеальний Кримінальний процесуальний кодекс, який з вичерпною повнотою регулював би всі питання, неможливо.

Щоб застосування кримінального процесуального закону за аналогією не призвело до порушення засади законності, необхідно додержуватися таких умов: 1) передбачений процесуальним законом випадок повинен бути подібним до того, до якого закон застосовується за аналогією; 2) воно ні в якому разі не може вести до обмеження процесуальних прав осіб, які беруть участь в кримінальному

провадженні, або до покладення на них не передбачених законом обов'язків; 3) не допускати вчинення оперативними підрозділами, органами досудового розслідування, прокурором, слідчим суддею чи судом процесуальних дій, які не передбачені нормами кримінального процесуального закону.

3. ДЖЕРЕЛА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Джерела кримінального процесуального права України.

Частина 1 ст. 8 Конституції (ст. 8 КПК) констатує, що в Україні визнається і діє принцип (засада) верховенства права. В законодавстві України не має формального визначення засади верховенства права. Конституційний Суд України при роз'ясненні суті верховенства права, використав формулу «верховенство права – це панування права в суспільстві» (рішення в справі про призначення більш м'якого покарання № 15-рп/2004 від 2 листопада 2004 р.). Отже верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу і правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути пронизані ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Характерним проявом верховенства права є те, що право не обмежується законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема, норми моралі, традиції, звичаї, які зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, яка відповідає ідеології справедливості, що значною мірою дістала відображення в Конституції України та обумовлює існування множинності джерел кримінального процесуального права України.

Під джерелами кримінального процесуального права України розуміють форми закріплення кримінальних процесуальних норм, що регулюють кримінально-процесуальні відносини та встановлені органами державної влади під час реалізації ними функцій у законодавчій, виконавчій і судовій сферах, а також тих, що містяться в чинних міжнародних договорах, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, та практиці Європейського суду з прав людини. В юридичній літературі вірно відзначається, що весь комплекс кримінально-процесуальних відносин регулюється системою джерел кримінального процесуального права. У свою чергу, система джерел кримінального процесуального права є єдиною, цілісною, органічно упорядкованою і цілеспрямованою, органічно відмежованою сукупністю чинних правових актів.

Основним джерелом кримінального процесуального права України, як відомо є закон. Отже, кримінальна процесуальна діяльність та кримінальні процесуальні відносини регулюються нормами права, які виражені та закріплені в кримінальному процесуальному законі. В літературі виділяються такі його ознаки: 1) це акт, що має найвищу юридичну силу; 2) формулює засади та регулює процедуру кримінального провадження; 3) регламентує діяльність суб'єктів кримінального провадження, надаючи їм певні права й обов'язки; 4) цей акт націлений на вирішення завдань кримінального судочинства.

Серед українських процесуалістів немає єдиної думки щодо джерел кримінального процесуального права. Так, В.Т. Маляренка вважає, що такими джерелами можуть бути: Конституція України, Кримінально-процесуальний кодекс України, Закони України, якими вносяться зміни та доповнення в КПК; чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

На думку Є.Г. Коваленка, джерела кримінально-процесуального права можна поділити на дві групи: закони та інші нормативні акти, що містять кримінальні процесуальні норми. До першої групи він відносить: Конституцію України, КПК України Закони України про судоустрій і статус суддів, прокуратуру, адвокатуру тощо. До другої групи: укази Президента України і постанови Верховної Ради України; рішення Конституційного Суду України; міжнародні договори, угоди, конвенції.

О.М. Дроздов поділяє джерела кримінального процесуального права на основні (Конституція України, КПК України, Закони України, рішення і ухвали Конституційного Суду України, міжнародні договори України, рішення Європейського Суду з прав людини прийняті стосовно України та інших держав) і субсидіарні (міжнародні акти, судові прецеденти, постанови Пленуму Верховного Суду України, відповідні відомчі нормативні акти України). При цьому він підкреслює, що субсидіарні джерела використовуються на базі основних, розкриваючи зміст останніх, і такий поділ джерел є досить умовним.

Слід погодитися з думкою О.М. Дроздова про те, що міжнародні акти містять норми-цілі, норми-зразки, а також норми, які мають досить велику ступінь узагальнення і несуть важливий правовий, з точки зору захисту основних прав і свобод людини та громадянина, та політичний зміст. Такі норми визначають загальний напрямок подальшого розвитку кримінального процесуального права, а також межі тлумачення норм національного права і його застосування.

Побудова системи джерел кримінального процесуального права виключно за критерієм нормативності, є не зовсім вірною, оскільки кожне джерело наповнюється відповідним юридичним змістом і направлено, в першу чергу, на вирішення конкретних правових завдань.

Отже, система національних джерел кримінального процесуального права – це не статична, а динамічна система елементи якої здатні детермінувати один одного.

В ст. 1 КПК України зазначається, що кримінальне процесуальне законодавство України складається з відповідних положень Конституції України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, цього Кодексу та інших законів України.

Найвищу юридичну силу і пряму дію на території України має Конституція України (ст. 8). Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні їй відповідати.

Конституція України встановлює, що органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у визначених нею межах і відповідно до законів України (ст. 6). Норми Основного Закону України

визначають зміст і цілі кримінального процесуального законодавства, насамперед КПК України, засади і спрямованість органів держави, які здійснюють кримінальне провадження, встановлюють гарантії прав і свобод осіб, які залучаються до сфери кримінального судочинства.

Слід погодитися з думкою В.Т. Нора про те, що норми Конституції України, насамперед норми-принципи, які визначають діяльність органів держави та інших суб'єктів в межах кримінального провадження, а також закріплюють правові гарантії дотримання прав і свобод людини у сфері цієї діяльності, мають найвищу юридичну силу і є нормами прямої дії.

Пряма дія норм Основного закону означає, що особа має право звернутися до суду за захистом конституційних прав і свобод людини безпосередньо на підставі відповідних норм Конституції України, обґрунтовуючи ними свій захист. Суд зобов'язаний розглянути і вирішити таке звернення незалежно від того, чи є в національному законодавстві відповідні норми нижчого рівня, які б регулювали предмет звернення. У випадку відсутності в національному законодавстві відповідної правової норми суд зобов'язаний захистити права і свободи людини і громадянина безпосередньо на підставі норм Конституції, які є відтворенням основоположних прав і свобод, передбачених міжнародно-правовими актами, визнаними Україною. Норми Конституції безпосередньо можуть застосовуватись і в тому випадку, коли окремі кримінальні процесуальні норми суперечать Основному Закону, а також коли виявляються прогалини у кримінальному процесуальному законодавстві щодо врегулювання певних правовідносин.

До кримінального процесуального законодавства України входять міжнародні договори. Згідно зі ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Визнання цих договорів частиною національного законодавства, зокрема, кримінального процесуального, є новою для України правовою реальністю, свідченням того, що Україна також взяла на себе відповідальність за підтримання світового правопорядку та утвердження верховенства права.

Серед міжнародних правових актів, які регулюють кримінальну процесуальну діяльність, необхідно виділити окремі групи:

а) міжнародні конвенції, що визначають правове становище особи у сфері кримінального провадження та вимоги, які пред'являються до кримінальних процесуальних механізмів, що забезпечують охорону прав і свобод громадян у кримінальному судочинстві. Зокрема, Верховною Радою України ратифіковані: Конвенція про захист прав та основних свобод людини; Європейська конвенція про видачу правопорушників; Європейська конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах; Європейська конвенція про передачу провадження у кримінальних справах; Конвенція про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом; Конвенції про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах (Мінська конвенція);

б) міжнародні конвенції, які спрямовані на співробітництво держав-учасниць договорів на боротьбу зі злочинами, що мають міжнародний характер. Серед таких конвенцій про боротьбу з тероризмом, Конвенцію Ради Європи про запобігання тероризму, Європейську конвенцію про кіберзлочинність, Кримінальну конвенцію про боротьбу з корупцією;

в) двосторонні договори України про надання правової допомоги з кримінальних справ, ратифіковані Верховною Радою: Договір між Україною і Китайською Народною Республікою про правову допомогу у цивільних та кримінальних справах; Договір між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах; Договір між Україною і Литовською Республікою про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах; Договір між Україною і Республікою Молдова про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах; Договір між Україною і Республікою Грузія про правову допомогу та правові відносини у цивільних та кримінальних справах; Договір між Україною та Естонською Республікою про правову допомогу та правові відносини у цивільних та кримінальних справах;

г) міжнародні договори, відносно яких Україна виступає правонаступником: Договір між СРСР і Угорською Народною Республікою про надання правової допомоги у цивільних, сімейних та кримінальних справах; Договір між СРСР і Фінляндською Республікою про правовий захист та правову допомогу у цивільних, сімейних і кримінальних справах; Договір між СРСР і Алжирською Народною Демократичною Республікою про взаємне надання правової допомоги; Договір між СРСР і Республікою Кіпр про правову допомогу у цивільних та кримінальних справах.

Залежно від характеру і рівня систематизації кримінальних процесуальних норм серед законів, що регулюють кримінальну процесуальну діяльність, важливе місце займають кодифікаційні акти, а саме: Кримінальний процесуальний кодекс України, інші кодекси, які містять кримінально-процесуальні положення (наприклад, Кримінальний кодекс України, Кримінально-виконавчий кодекс України та ін.).

Три попередні Кримінально-процесуальні кодекси УРСР (1922, 1927, 1960 р.р.) були систематизованими законодавчими актами, які нормативно закріплювали порядок провадження у кримінальних справах та визначали зміст правовідносин у сфері здійснення кримінального переслідування і судочинства.

Основоположним кримінальним процесуальним законом України є її Кримінальний процесуальний кодекс, який прийнятий 13 квітня 2012 року. Зазначимо, що в ньому знайшли відображення закріплення як конституційні засади кримінального провадження, так і засади (норм-принципи) міжнародно-правових актів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Норми КПК України діють з 20 листопада 2012 року з урахуванням його прикінцевих положень (розділ X). Порядок кримінального провадження, який встановлений цим Кодексом є обов'язковим для всіх його учасників і однаковим для всіх органів, які здійснюють кримінальне провадження. Він покликаний забезпечити на нинішньому етапі розвитку нашої держави і суспільства

найбільш оптимальні умови для виконання завдань кримінального провадження, а також створити відповідні умови і гарантії, які мають забезпечити особам, залученим до кримінального провадження, захист їх прав, свобод та законних інтересів.

Структура діючого КПК України побудована в основному в прямій залежності від змісту та послідовності процесуальних дій, яких необхідно дотримуватись в кримінальному провадженні. Весь нормативний матеріал в Кодексі згрупонований в 11 розділів, 46 глав та 614 статей.

Розділ перший: «Загальні положення». До нього входять: глава 1 «Кримінальне процесуальне законодавство України та сфера його дії»; глава 2 «Засади кримінального провадження»; глава 3 «Суд, сторони та інші учасники кримінального провадження»; глава 4 «Докази і доказування»; глава 5 «Фіксування кримінального провадження»; глава 6 «Повідомлення»; глава 7 «Процесуальні строки»; глава 8 «Процесуальні витрати»; глава 9 «Відшкодування (компенсація) шкоди у кримінальному провадженні, цивільний позов».

Розділ другий «Заходи забезпечення кримінального провадження» складають такі глави: глава 10 «Заходи забезпечення кримінального провадження і підстави їх застосування»; глава 11 «Виклик слідчим, прокурором, судовий виклик»; глава 12 «Накладення грошового стягнення»; глава 13 «Тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом»; глава 14 «Відсторонення від посади»; глава 15 «Тимчасовий доступ до речей і документів»; глава 16 «Тимчасове вилучення майна»; глава 17 «Арешт майна»; глава 18 «Запобіжні заходи, затримання особи».

Розділ третій «Досудове розслідування». До нього входять: глава 19 «Загальні положення досудового розслідування»; глава 20 «Слідчі (розшукові) дії»; глава 21 «Негласні слідчі (розшукові) дії»; глава 22 «Повідомлення про підозру»; глава 23 «Зупинення досудового розслідування»; глава 24 «Закінчення досудового розслідування. Продовження строку досудового розслідування»; глава 24-1 «Особливості спеціального досудового розслідування кримінальних правопорушень»; глава 25 «Особливості досудового розслідування кримінальних проступків»; глава 26 «Оскарження рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування».

Розділ четвертий «Судове провадження у першій інстанції» складають такі глави: глава 27 «Підготовче провадження»; глава 28 «Судовий розгляд»; глава 29 «Судові рішення»; глава 30 «Особливі порядки провадження в суді першої інстанції».

Розділ п'ятий «Судове провадження з перегляду судових рішень» включає такі глави: глава 31 «Провадження в суді апеляційної інстанції»; глава 32 «Провадження в суді касаційної інстанції»; глава 33 «Провадження у Верховному Суді України»; глава 34 «Провадження за нововиявленими обставинами».

Розділ шостий «Особливі порядки кримінального провадження». До нього входять глави: глава 35 «Кримінальне провадження на підставі угод»; глава 36 «Кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення»; глава 37

«Кримінальне провадження щодо окремої категорії осіб»; глава 38 «Кримінальне провадження щодо неповнолітніх»; глава 39 «Кримінальне провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру»; глава 40 «Кримінальне провадження, яке містить відомості, що становлять державну таємницю»; глава 41 «Кримінальне провадження, яке містить відомості, що становлять державну таємницю»; глава 41 «Кримінальне провадження на території дипломатичних представництв, консульських установ України, на повітряному, морському чи річковому судні, що перебуває за межами України під прапором або з розпізнавальним знаком України, якщо це судно прописано до порту, розташованого в Україні».

Розділ сьомий називається: «Відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження».

Розділ восьмий: «Виконання судових рішень».

Розділ дев'ятий: «Міжнародне співробітництво під час кримінального провадження» включає такі глави: глава 42 «Загальні засади міжнародного співробітництва»; глава 43 «Міжнародна правова допомога при проведенні процесуальних дій»; глава 44 «Видача осіб, які вчинили кримінальне правопорушення (екстрадиція); глава 45 «Кримінальне провадження у порядку перейняття»; глава 46 «Визнання та виконання вироків судів іноземних держав та передача засуджених осіб».

Розділ десятий: «Прикінцеві положення».

Розділ одинадцятий: «Перехідні положення».

Якщо в главах 1-18 КПК містяться правила, що мають значення для всіх органів, які ведуть боротьбу зі злочинністю, а також для інших учасників кримінального провадження, то глави 19-46 КПК присвячені порядку провадження в різних стадіях кримінального процесу або ж в особливих порядках провадження. В них містяться положення, що регламентують діяльність органів досудового розслідування, прокурора, слідчого судді та судів у відповідних стадіях процесу і при провадженні тих або інших процесуальних, слідчих (розшукових) чи негласних (розшукових) дій. Вони передбачають порядок вирішення питань, які виникають в ході кримінального провадження, права та повноваження відповідних органів та посадових осіб, а також права та обов'язки всіх учасників кримінального провадження, які беруть в ньому участь та ін.

Крім Кримінального процесуального кодексу України, до кримінального процесуального законодавства відносяться також «інші закони України» (ч. 2 ст. 1 КПК). До таких інших законів належать ті з тих, що містять норми, які стосуються порядку кримінального провадження. На сьогодні з відповідними змінами і доповненнями діють такі закони: «Про судоустрій і статус суддів», «Про прокуратуру», «Про Службу безпеки України», «Про міліцію», «Про Державну прикордонну службу України», «Про державну податкову службу в Україні», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», «Про державну таємницю», «Про судову експертизу». «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду» тощо. Норми цих та

інших Законів України, що стосуються кримінального провадження, не повинні суперечити нормам КПК. У випадку виникнення колізії між ними пріоритет норм КПК стосовно регулювання кримінальних процесуальних відносин є безумовним.

Згідно зі ст. 152 Конституції України до джерел кримінального процесуального права необхідно віднести і рішення Конституційного Суду України, якими визнаються конституційними повністю чи в окремі частині закони, інші нормативно-правові акти або їх окремі норми (положення). Останні в такому разі втрачають чинність з дня прийняття Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність. Крім того, даючи у своїх рішеннях офіційне тлумачення Конституції та відповідність їй законів, Конституційний Суд формулює правові позиції, які є обов'язковими для застосування під час кримінального провадження та прийнятті органами досудового розслідування, прокурором, слідчим суддею і судом відповідних рішень.

Вплив на порядок кримінального провадження в нашій державі мають також рішення і викладені в них правові позиції Європейського суду з прав людини. В них дається тлумачення Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод (1950 р.).

Природа рішень Європейського суду з прав людини обумовлена певними факторами: а) правові позиції, що містяться в них, мають нормативний характер; б) у рішеннях дається тлумачення Євроконвенції та Протоколів до неї; в) самі рішення мають правозастосовний характер, оскільки в них міститься рішення з конкретної справи. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. зобов'язав суди застосовувати під час розгляду і вирішення як саму Конвенцію, так і прецедентну практику Європейського суду з прав людини. Важливо підкреслити, що така практика стосується не лише справ, стороною в яких є Україна, а будь-якої іншої держави, яка підписала Конвенцію. Правові позиції Євросуду, сформульовані в рішеннях щодо інших держав, повинні враховуватись судами України.

Певну роль для формування одноманітного порядку кримінального провадження відіграють нормативні акти Кабінету Міністрів України, Генерального прокурора України, Служби безпеки України МВС, Державної прикордонної служби України, які містять організаційні процесуальні норми. Так, Кабінет Міністрів України визначає порядок вчинення органами досудового розслідування, прокурором і судом окремих процесуальних дій, пов'язаних з кримінальним провадженням, зокрема: зберігання речових доказів (ч. 2 ст. 100 КПК); витрат, пов'язаних зі зберіганням і пересиланням речей і документів (ст. 123 КПК) тощо.

Названі правоохоронні органи видають накази, інструкції, затверджують передбачені нормами КПК відповідні положення.

Так, МВС України визначає порядок застосування електронного засобу контролю за поведінкою підозрюваного чи обвинуваченого, до якого обрано запобіжний захід – домашній арешт (ч. 3 ст. 195 КПК), Генеральна прокуратура України за погодженням з МВС, СБУ та органом, що здійснює контроль за

додержанням податкового законодавства, розробляє і затверджує Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань та порядок його формування і ведення (ч. 2 ст. 214 КПК).

Однак такі нормативні акти не можуть розширювати чи звужувати зміст і обсяг повноважень владних учасників кримінального провадження, прав і свобод інших його учасників. Ці акти видаються виключно в межах кримінального процесуального законодавства з метою організації його виконання.

4. МЕЖІ ДІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Межі дії кримінального процесуального законодавства.

Сфера реалізації кримінального процесуального законодавства України визначається межами його дії в просторі, часі і щодо кола осіб. Ці межі встановлені ст.ст. 4-6 КПК.

В ч. 1 ст. 4 КПК закріплено загальний принцип, на основі якого діє процесуальне законодавство України в просторових межах. Якщо кримінальне провадження здійснюється на території України, то незалежно від того, в Україні чи за її межами було вчинено кримінальне правопорушення, воно регулюється нормами КПК нашої держави. Це правове положення ґрунтується на міжнародному принципі невтручання держав у внутрішні справи інших. Суть його полягає в тому, що жодна держава не вправі вчиняти дії юрисдикційного характеру на території інших держав без їх згоди.

Поняття території України в КПК, як і в КК, не розкрито. Воно визначається в ч. 3 ст. 2 Конституції України та Законом України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 року.

Згідно зі ст. 1 названого Закону територія України є цілісною і недоторканою і включає розташовані в межах державних кордонів: сухопутні, водні, підземні та повітряні простори.

Частина території України, на якій розташовані дипломатичні представництва інших держав, знаходиться під юрисдикцією цих держав згідно із загальновизнаними міжнародно-правовими актами.

За загальним правилом не діють на такій території норми КПК. Винятки становлять лише випадки, коли уповноважені представники відповідних іноземних держав дають згоду на кримінальне провадження за правилами КПК України.

Кримінальне процесуальне законодавство України застосовується також при здійсненні провадження щодо кримінальних правопорушень, вчинених на території дипломатичного представництва чи консульської установи України, що розміщені на території інших держав.

Якщо кримінальне правопорушення вчинене на борту цивільного повітряного, морського чи річкового судна, яке перебуває за межами території України, але літає чи плаває під розпізнавальними знаками чи прапором України і приписане до порту, розташованого в Україні, то провадження щодо нього також здійснюється за правилами КПК.

Це стосується безумовно військових повітряних, річкових чи морських суден України, оскільки вони завжди знаходяться під юрисдикцією нашої держави.

Відповідно до п. 23 ст. 85 Конституції України Верховна Рада України схвалює рішення про направлення підрозділів Збройних Сил України до іншої держави. Як правило, такі підрозділи направляються на прохання ООН і діють у складі сил з підтримання миру і безпеки. На них поширюється дія ст. 1 Конвенції про безпеку персоналу ООН та пов'язаного з нею персоналу (1994 р.). Військовослужбовці, які входять до таких підрозділів, користуються недоторканністю в країні перебування. Вони залишаються під юрисдикцією України, тому кримінальне провадження у випадку вчинення ними кримінальних правопорушень на території інших держав здійснюється за правилами КПК.

Процесуальна дія проводиться, а процесуальне рішення приймається згідно з положеннями КПК, чинними на момент початку виконання такої дії або прийняття такого рішення (ст. 5).

Оскільки днем набрання чинності цим КПК є 20 листопада 2012 року, то з цієї дати всі процесуальні дії в кримінальному провадженні проводяться, а процесуальні рішення ухвалюються згідно з його правилами, якщо КПК не встановлено іншого.

Це положення має важливе практичне значення, оскільки процесуальна дія може початися раніше введення в дію КПК і продовжуватись під час його дії. В цьому випадку діє загальне правило, яке вироблено процесуальною доктриною і сприйняте законодавцем, а саме: раніше чинний закон перестає застосовуватись у кримінальному провадженні після набрання чинності новим законом. На відміну від матеріального кримінального закону, новий кримінальний процесуальний закон не має зворотної дії навіть у тих випадках, коли його правила є більш сприятливі для учасників кримінального провадження.

В ч. 2 ст. 5 КПК закріплено правило, за яким допустимість доказів визначається КПК, тобто його нормативними положеннями на момент отримання доказів. Сказане зумовлено тим, що коли докази у кримінальному провадженні були одержані за правилами раніше чинного кримінального процесуального законодавства, то з набранням чинності КПК вони допускаються для встановлення обставин та обґрунтування ухвалених у провадженні рішень лише за умови, що вони відповідають вимогам допустимості, які встановлені цим КПК.

Стаття 6 КПК говорить про те, що кримінальне провадження за правилами цього Кодексу здійснюється на території України щодо будь-якої особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, тобто її громадянин, громадянин іншої держави чи особи без громадянства – за деякими винятками. Поняття громадян України, осіб без громадянства, але таких, які постійно проживають в Україні, громадян іноземної держави розкрито у Законі України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 р. та Законом України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 22 вересня 2011 р.

Правило про те, що кримінальне провадження щодо будь-якої особи здійснюється за правилами КПК, має і окремі винятки. Вони стосуються певних категорій осіб, визначених як самим КПК, так і міжнародними правовими актами. Зокрема, главою 37 КПК встановлені особливості кримінального провадження щодо окремої категорії осіб, які виконують важливі державні функції. Ці особливості ґрунтуються як на нормах Конституції України (ч. 3 ст. 80, ч. 2 ст. 126), так і на законах України, які регулюють їх діяльність, визначають їх правовий статус.

Особливий порядок кримінального провадження застосовується стосовно: 1) народного депутата України; 2) судді Конституційного Суду України, професійного судді, а також присяжного і народного засідателя на час здійснення ними правосуддя; 3) кандидата у Президенти України; 4) Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; 5) Голови Рахункової палати, його першого заступника, заступника, головного контролера та секретаря Рахункової палати; 6) депутата місцевої ради; 7) адвоката; 8) Генерального прокурора України, його заступника.

При цьому особливості стосуються, зокрема, повідомлення їх про підозру, притягнення до кримінальної відповідальності, затримання й обрання запобіжного заходу тощо. Вони є процесуальними гарантіями, які забезпечують виконання ними своїх функцій.

Відповідно до ч. 2 ст. 6 КПК виняток із загального правила про кримінальне провадження за правилами КПК становить щодо іноземних громадян, які відповідно до загальновизнаних міжнародних правил та договорів України з іншими державами наділені дипломатичним імунітетом (недоторканністю) і не дають особистої згоди, або відсутня згода держави чи міжнародної організації, яких вони представляють, на кримінальне провадження щодо них за правилами КПК. До таких осіб належать співробітники дипломатичних представництв та консульських установ, перелічених у Віденській конвенції про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 р., Віденській конвенції про консульські зносини від 24 квітня 1963 р., Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні, затвердженому Указом Президента України від 10 червня 1993 р.

У кожному випадку виникнення питання про те, чи користується іноземний громадянин дипломатичним імунітетом і в якому обсязі, необхідно звертатись до міжнародно-правових актів, які визнані Україною, внутрішніх нормативних актів, що регулюють ці питання, та міжнародних договорів, укладених Україною з іншими державами.